

ภาคผนวก ก

อธิบายเรื่องเจ้าคุณประตุนัน
พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ประชุมเรื่องเบ็ดเตล็ด ๓ เรื่อง

คือ

เรื่องการอำนวยการ

เรื่องเทศกาลพระบาท

อธิบายเรื่องเจ้าคุณประตุนัน

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ทรงเรียบเรียง

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

โปรดให้พิมพ์

เมื่อชขาด พ.ศ. ๒๔๖๘

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

๓๖

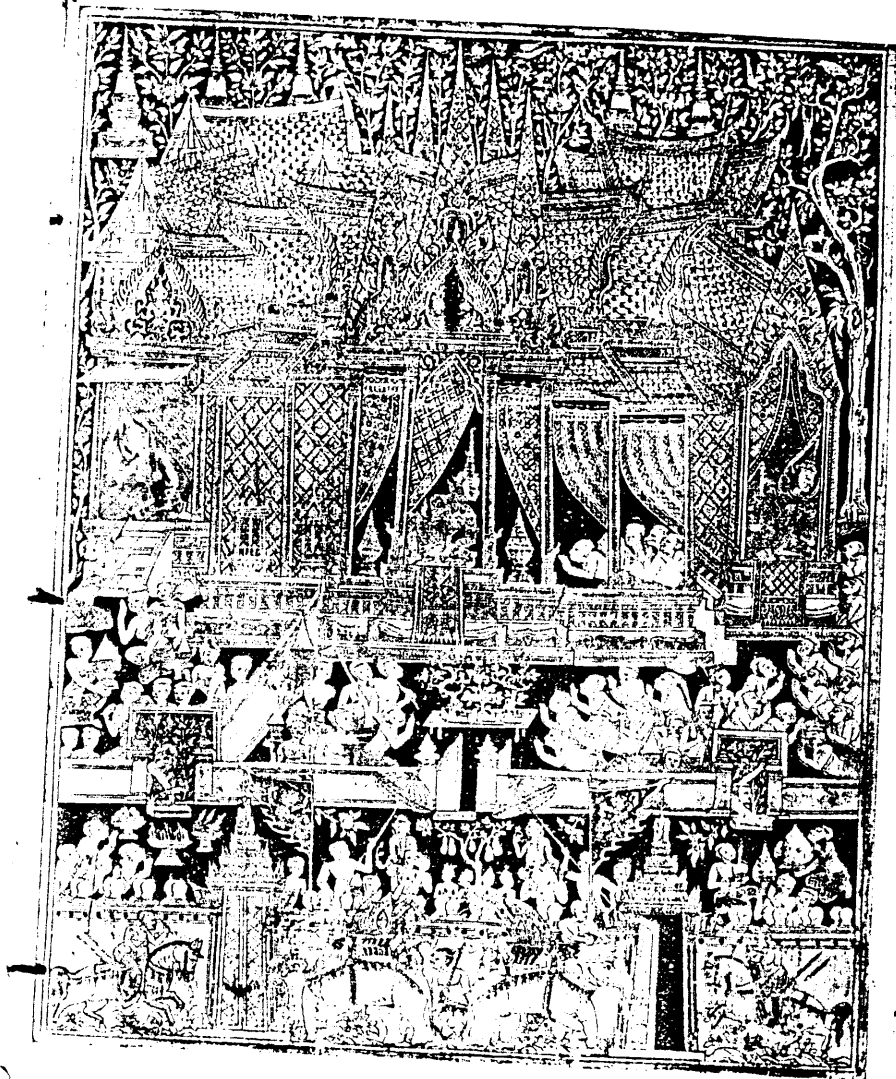
คำอธิบายเรื่องเจ้าคุณประตูปติน

เรื่องนแ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ ทอบคำถามว่า
บุคคลผู้ใดซึ่งเรียกกันว่าเจ้าคุณประตูปติน

ผู้ที่ใ้คนามว่าเจ้าคุณประตูปตินนั้น ทราบว่าเป็นที่
ท้าวศรีสัจจา ในรัชการที่ ๒ กล่าวกันว่าชื่อตัวชื่อ มี
คือผู้ที่ขบระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้
ทำรูปไว้ ณ มุขกระดานพระที่นั่งศิขรินมหาปราสาท และมี
โคลง (เข้าใจว่าเป็นพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๔) จารึก
ไว้ที่รูปยืนนบถ ๓. ขนยาทกันว่า

“๑ แดงลักษณะรูปท้าว ศรีสัจ จาแฮ”

แต่ชื่อ ๓ ขาทเข้าพเจ้าจาโคลงไม่ได้ ครั้นไปทเมื่อเร็ว ๆ
นี้ก็เห็นทาสลบโคลงเสียหมดแล้ว สืบหาผู้จำไว้ ได้ยังไม่
พบทิว จำได้แต่เนื้อความของโคลง ๓ ขาทต่อไปนี้
เป็นคำสรรเสริญว่า ท้าวศรีสัจจาเป็นผู้เชี่ยวชาญใน
ราชการในพระราชนิเวศน์เท่านั้น อนึ่งที่รูปท้าวศรีสัจจา

ลายตู้แสดงภาพรัชกาลที่ ๒
อธิบายในเรื่องเจ้าคุณประทุมดิน

๓๗

นั้นมีรูปโฉมคนรับใช้ชั้นไวด้วย ๒ คน ๆ หนึ่งชื่อจำบัว
 คนหนึ่งชื่อติ อยู่มาจนรัชกาลที่ ๕ คนชื่อนั้นข้าพเจ้ารู้จัก
 เหตุที่เรียกท้าวศรีสรีจมา มี ว่าเจ้าคุณประตุดินนั้น
 เพราะท้าวศรีสรีจมา มี มักออกนั้งว่าการ เช่นรับพวกขอ
 ใฝ่าเป็นต้น ที่ประตุดินเป็นมลเหตุ คนทั้งหลายจึง
 เรียกว่า เจ้าคุณประตุดิน (ความที่กล่าวขื่อนมีรูปเขียน
 ไว้ในคัมภีร์รทหน้าใบ ๓ เทียบนอยู่ที่หอพระสมุทฯ เขียน
 รูปเสด็จพระราชวังครั้งรัชกาลที่ ๒ มีรูปหญิงมีบันทึ
 คักคักคน ๓ นักรับแขกอยู่ที่ประตูพระราชวังเป็นสำคัญ)
 แต่คำที่เรียกว่าเจ้าคุณนั้น ข้าพเจ้าเข้าใจว่า แต่เดิม
 เป็นแต่คำสำหรับคนทั้งหลายเรียกยกย่อง มิใช่เป็นยศ
 คักคักซึ่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงตั้ง แต่โบราณมาค
 เหมือนจะมีคำ ๒ คำเป็นคู่กัน คือ “เจ้าครอก” คำ ๑
 “เจ้าคุณ” คำ ๑ เป็นคำสำหรับคนทั้งหลายเรียกผู้มียศ
 เจ้าครอกเรียกผู้มียศในราชสกุล เช่นเรียกพระองค์เจ้าก
 ว่า เจ้าครอกกวักโพธิ์ เป็นตัวอย่าง แม้เจ้าแม่ที่ทรงคักคัก

๓๘

เป็นเจ้าฟ้า แต่โบราณก็มักเรียกกันว่า “เจ้าครอกฟ้า”
 คำว่าเจ้าครอกนี้ ข้าพเจ้าเคยได้ยินสมเด็จพระยา
 ปวเรศวรวิบาลงกรณ์ แลสมเด็จพระพระยาบรมมหาศรี
 สรีวงศเรียกเจ้านายที่ยังมีไต่ทรงกรมว่า “เจ้าครอก”
 มาจนในรัชกาลที่ ๕ คำว่าเจ้าคุณนั้นเป็นคำสำหรับเรียก
 ผู้ที่มียศภายนอกราชสกุลทั้งชายหญิง เป็นต้นว่าพระ
 ภิกษุที่มียศเป็นพระราชาคณะ ก็เรียกกันว่าเจ้าคุณ ขุน
 นางมียศถึงกินพานทองก็เรียกว่าเจ้าคุณ สตรีที่มียศสูง
 ก็เรียกกันว่าเจ้าคุณ มีทั้งที่เป็นราชินิกุลเป็นเจ้าจอม
 มารดาแลเป็นท้าวนาง เจ้าคุณราชินิกุลนั้น เช่นเจ้าคุณ
 นวล มารดาสมเด็จพระเจ้าพระยาทั้ง ๒ เรียกว่าเจ้าคุณ
 โต เป็นตัวอย่างธิดา ของเจ้าคุณนวลที่ได้มีตำแหน่งใน
 พระราชวังคือเจ้าคุณนุ่น ก็เรียกว่าเจ้าคุณวังหลวง เจ้า
 คุณคุ้มก็เรียกว่าเจ้าคุณวังหน้า เจ้าคุณท้าย ก็เรียกว่า
 เจ้าคุณปราสาท เจ้าจอมมารดาที่ยกย่องกันว่าศักดิ์
 เช่นเจ้าจอมมารดาทานิ รัชกาลที่ ๑ ก็เรียกกันว่าเจ้าคุณ

๓๘
 วจิ เจ้าจอมมารดาสิริรัชกาลที่ ๒ ก็เรียกกันว่าเจ้าคุณพิ
 แต่ท้าวนางที่เรียกกันว่าเจ้าคุณ ไต้ ยืนแต่เรียกท้าว
 ศรีสัจจา มี นัคนกัวย เห็นจะเป็นเพราะไต่ว่าราชการ
 ต่างพระเนตรพระกรรณสิทธิ์ขาดเมื่อในรัชกาลที่ ๒ มี
 เกียรติคุณยิ่งกว่าท้าวนางคนอื่นๆ พวกชาววังยำเกรง
 มากจึงเรียกกันว่าเจ้าคุณ เจ้าคุณทกล้าวมาทั้งปวงนี้
 เข้าใจว่ามีไต่ทรงตั้ง เป็นแต่คนทั้งหลายเรียก เมื่อ
 สังกศคสมัยของตัวบุคคลทกล้าวมา เห็นจะเรียกกัน
 หนาหูเมื่อในรัชกาลที่ ๒ จึงทรงเรียกตามในพระราช
 นิพนธ์ เป็นคำพูดของพวกนางชาววังในบทร้องเพลงซำ
 อ่างถึงเจ้าคุณประทุมที่ว่า “จะไปเรียนเจ้าคุณประทุม
 คิงนี้”

มีความกล่าวกันอีกอย่างหนึ่ง ว่าเมื่อในรัชกาลที่ ๓
 พวกชาววังเรียกสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ว่าเจ้า
 คุณประทุม ซ่อนข้าพเจ้าไม่พบหลักฐาน และไม่
 เชื่อว่าจริง เพราะสมเด็จพระอมรินทวไต่เป็นท่านผู้หญิง
 มาแล้วแต่ก่อนแล้วราชย์ เมื่อประคิษฐานพระราช

๕๖

วงศ์มีพระราชโอรสธิดาเป็นเจ้าฟ้าถึง ๕ พระองค์ เห็น
 ว่าคนทั้งหลายคงเรียกว่าสมเด็จพระพันวัสสา ตามแบบ
 อย่างพระอัครมเหสีครั้งกรุงเก่า ครั้นถึงรัชกาลที่ ๒
 ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี เทียบ
 ภิภพพระเทพามาตย์ พระบรมราชชนนีพันปีหลวงครั้ง
 กรุงเก่า ในรัชกาลที่ ๒ คนทั้งหลายจึงเรียกสมเด็จพระ
 พระศรีสุริเยนทร์ซึ่งเป็นพระอัครมเหสี ว่าสมเด็จพระพัน
 วัสสาตามอย่างครั้งรัชกาลที่ ๓ ต่อมา ข้าพเจ้าก็คิดเห็น
 ว่าความจริงจะเป็นเช่นนั้น ถ้าคนเรียกสมเด็จพระ
 อมรินทร์ว่า เจ้าคุณประคตินิไซ ในบทร้องเพลงชาติ
 ทรงพระราชนิพนธ์คงทรงว่า “จะไปทูลเจ้าคุณประคตินิ”
 ไหนจะทรงว่า “จะไปเวียนเจ้าคุณประคตินิ”

เจ้าคุณซึ่งเป็นยศสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงตั้ง พง
 ปรากฏว่ามีขึ้นในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจอม
 เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งขึ้นแรก ๒ คน คือเจ้าคุณแช ซึ่ง
 คนทั้งหลายเรียกกันว่าเจ้าคุณค้ำหนักใหม่ เป็นธิดา
 สมเด็จพระเจ้าพระยาองค์ใหญ่คน ๓ เจ้าคุณนุ่ม ซึ่ง

๔๓

คนทั้งหลายเรียกกันว่าเจ้าคุณตำหนักเดิม เป็นธิดาสม
 เด็จเจ้าพระยาองค์น้อยคน ๑ เพราะเจ้าคุณทั้ง ๒ นั้นเข้าไป
 ไม่มีตำแหน่งราชการในพระบรมมหาราชวัง ไปรต ๆ
 ให้มีปลัด (ทำนองพระราชาคณะ) ทั้ง ๒ คน คือคุณ
 ปลัดข้า แลคุณปลัดเส็งยม ต่อมาทรงตั้งธิดาสมเด็จ
 เจ้าพระยาองค์ใหญ่เป็นเจ้าคุณอีก ๒ คน คือเจ้าคุณปู่
 เรียกกันว่าเจ้าคุณกลางคน ๑ เจ้าคุณหรุ่น เรียกกัน
 ว่าเจ้าคุณน้อยคน ๑ ทรงตั้งธิดาสมเด็จเจ้าพระยา
 องค์น้อยเป็นเจ้าคุณอีก ๒ คน คือเจ้าคุณเข้าคน ๑ เจ้า
 คุณคลคน ๑ เจ้าคุณทั้ง ๔ นี้ หาปรากฏว่ามีปลัดไม่
 เห็นจะเป็นเพราะไม่ได้เข้าไปมีตำแหน่งราชการใน
 พระบรมมหาราชวัง

นอกจากทรงตั้งเจ้าคุณ ๒ คนที่กล่าวมา พระบาท
 สมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกำหนดถ้านั้นคร
 เจ้าคุณให้เป็นต่างชั้นอีกอย่าง ๑ คือ เจ้าคุณซึ่งเป็นพระ

๔๒

ภคินีของสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ทรงยกถาดนั้น
 เป็นเจ้าคุณพระไอยิกา เจ้าคุณที่เป็นธิดาของเจ้าคุณพระ
 ไอยิกา คือเจ้าคุณที่เป็นพี่สมเด็จพระเจ้าพระยาทั้ง ๒ นั้น
 ไปรดฯ ให้ มีถาดนั้นตรเป็นเจ้าคุณพระสัมพันธวงศ์
 เหมือนจะมีที่ไซ้ตามที่ตั้งกำหนดแต่สำหรับเขียนผ้าทรง
 ทอศศัปกกรรม ในพิชิตกาลานกาลเท่านั้น

พิเคราะห์การที่ทรงตั้งเจ้าคุณเมอริชกาลที่ ๔ นั้น
 สันนิษฐานว่าจะเป็นด้วยเหตุ ๒ อย่าง คือเพื่อจะทรง
 ยกย่องธิดาสมเด็จพระเจ้าพระยา ๒ องค์ให้มีบันดาศักดิ์สูง
 อย่าง ๓ อีกอย่าง ๑ น่าจะเป็นเพราะสมเด็จพระเจ้าพระยาทั้ง
 ๒ องค์มีบุตรธิดามาก พวกข้าวไพร่ผู้คนเห็นจะเรียก
 ธิดาของสมเด็จพระเจ้าพระยา ๒ องค์นั้นว่าเจ้าคุณพันเผื่อไป
 จึงทรงตั้งธิดาภรรยาหลวงขึ้นเป็นเจ้าคุณ เป็นการทรง
 จำกัคว่าควรเรียกว่าเจ้าคุณไคเพียงนั้น การที่เรียก
 เจ้าคุณพันเผื่อมีคำเล่ากันมาว่าถึงเจ้าจอมมารคาง

๕๓

กรมผู้ใหญ่ เช่นเจ้าจอมมารทาศีลา ของกรมพระ
 พิพิธ ๑ กรมพระพิทักษ์ ๑ แลเจ้าจอมมารดาปรางของ
 กรมหลวงวงศา ๑ เป็นต้น ข้าวไพร่ก็เรียกกันว่าเจ้า
 คุณ บางทีที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงตั้งเจ้าคุณใหม่ขึ้นตามศักดิ์นั้น จะมีพระราชประสงค์
 เพื่อป้องกัน การเรียกเจ้าคุณพว่หรือทางพวกเจ้าจอม
 มารดาตัวก็เป็นได้ ประเพณีการทรงตั้งเจ้าคุณจึงได้
 เกิดขึ้นมาแต่รัชกาลที่ ๕

คำอธิบายเกี่ยวกับ เจ้าคุณประตุนดิน ในหนังสือ "ป่าป้อนหลาน
พระนิพนธ์ หม่อมเจ้าหญิง ดวงจิตร์ จิตรพงศ์

6. ก็พระที่นั่งคสุลิต มีรูปปั้นเป็นรูปผู้หญิงท่าทางเป็นนางนั่งอยู่บนเตียง มีสาวใช้นั่งข้างล่างนั้น เป็นรูปใคร แล้วเห็นรูปนั้นมิกระโดดขึ้นไปได้ แต่ก็ไปหมดอยู่ตรงนั้นเอง ทำไว้เพื่ออะไร พระที่นั่งที่อยู่ถัดไปทางใต้ คือพระที่นั่งอะไร เคยใช้ทำอะไรมาก่อน เห็นเปิดอยู่เฉย ๆ ก็ข้างพระที่นั่งมีเขมอใหญ่ สร้างไว้ทำไมจ๊ะ

รูปปั้นที่อยู่ในซุ้มริมผนังมุขกระสันด้านเหนือ ระหว่างบันไดที่ขึ้นสู่พระที่นั่งคสุลิต ด้านใต้นั้น สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงพระราชทานพระกระแสพระราชดำรัสตรัสอธิบายแก่เสด็จปู่ไว้ว่า คือ รูปท้าวศรีสัจจา (มิ) ในแผ่นดินพระนั่งเกล้าานั้น มีราชินีเวศนานุบาลฝ่ายใน อยู่ 3 คน คือ เจ้าคุณปราสาท ท้าววรจันทร์ (อ้อม) และท้าวศรีสัจจา (มิ) เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย มีอำนาจมาก บัญชาการสิทธิขาดในวัง รูปนี้โปรดให้ทำขึ้นไว้ในสมัยที่ยังมีบุญวาสนา ท้าวศรีสัจจา (มิ) ผู้นี้ มีฉายาที่เรียกกันในวังว่า "เจ้าคุณประตุนดิน" มีบทขับร้องเพลงขับทหนึ่ง กล่าวถึงเจ้าคุณประตุนดินอยู่ด้วย จึงเข้าใจว่าน่าจะเป็นเพลงสำหรับวงมโหรีหลวงฝ่ายใน ในสมัยรัชกาลที่ 3 นั้น มีข้อความดังนี้

เย็นย่ำ	จะค่ำลงแล้วอยู่รอน ๆ
สาวน้อยเจ้าค้อยเงินจระ	ไปเก็บดอกแก้วเล่นเย็น ๆ
ที่เกยเราเคยเห็น	เป็นนางเป็นนุ่นน่าชม
เก็บได้บ้างทัดหู	บ้างเดินดูแล้วเด็ดดม
บ้างเก็บไว้ใส่ผ้าห่ม	บ้างแซมผมสำราญใจ
โขนคนหนึ่งจึงร้องห้าม	ว่านางงาม ๆ อย่าเด็ดเอาไป
ห้ามแล้วหาฟังไม่	จะไปเรียนท่านเจ้าคุณประตุนดิน

บทขับร้องทำนองแก่นี่เอง ที่เสด็จปู่ทรงนำมาดัดแปลงเสียใหม่ ใช้ในบทขับ
นางลอย ตอนพระรามไปลงสรง เรียกว่าทำนองเต่าเห่ โดยทรงพยายามเทียบเคียงถ้อยคำ
เสียงของเดิมมากที่สุด ดังนี้

งามสรน	งามกระบวนคังคับแถววิถี
สองกษัตริย์เสด็จจรลี	ไปสรงวาริ์เล่นเย็น ๆ
ลิ่งหลามตามเสด็จเห็น	เป็นหวมตเป็นหมุ่น่าชม
บ้างหาเหาบ้างเกาหู	บ้างจับเส้นตุแล้วเต็ดตม
บ้างแล่นไล่ขึ้นไม้ห่ม	บ้างไลตบ้างล้มละเลิงใจ
นายหวมตคนหนึ่งจึ่งร้องห้าม	ว่าอย่าช่มช่ามชุกชนไป
ว่าแล้วก็พากันไคล	ตามเสด็จไปยังฝั่งนที

ดวงจิตร จิตรนงค์.ม.จ.หญิง. ป้าป้อนหลาน (อาวม) โรงพิมพ์พระจันทร์ 2511, 107 หน้า.

(หน้า 101-103)

คำอธิบายคำว่า "เจ้าคุณ-คำว่า"
ใน อักษรานุกรมประวัติศาสตร์ไทย อักษร ข ง จ

เจ้าคุณ-คำว่า

เจ้าคุณ คำเรียกข้าราชการสำนักผู้มีบรรดาศักดิ์สูงทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน ตลอดจนพระภิกษุสงฆ์ชั้นพระราชอาคันในสมัยโบราณ ปัจจุบันใช้เรียกเฉพาะพระราชอาคันเท่านั้น

คำเรียก เจ้าคุณ ไม่มีหลักฐานแน่ชัดว่าเริ่มเรียกกันมาแต่เมื่อใด สันนิษฐานว่าน่าจะใช้เรียกกันตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา เพราะปรากฏหลักฐานในพระราชพงศาวดารว่า สมเด็จพระเจ้าเสือ (พ.ศ. 2246-2251) ทรงเรียกรวมพระเทพามาตย์ พระราชมารดาเลี้ยงว่า "เจ้าคุณ"

สมัยต่อมา คำ เจ้าคุณ ใช้เป็นคำเรียกยกย่องแสดงความเคารพนับถือ ผู้มีบรรดาศักดิ์สูงทั่วไป เช่น เรียกข้าราชการสำนักฝ่ายหน้าผู้มีบรรดาศักดิ์ชั้นเจ้าพระยาและพระยาเรียกพระสงฆ์ ทั้งที่เป็นสมเด็จพระราชาคณะและพระราชาคณะ เป็นต้น โดยเฉพาะข้าราชการสำนักฝ่ายใน คำเจ้าคุณใช้เรียกกันแพร่หลาย มิได้กำหนดแน่นอน เช่น รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เรียกพี่น้องของสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีว่า เจ้าคุณ คือ เจ้าคุณนวล รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเลิศหล้านภาลัย ทรงยกย่องพระญาติสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีเป็นราชินิกุล คนทั้งหลายจึงเรียกว่า เจ้าคุณราชินิกุล มี เจ้าคุณโต (หมายถึง เจ้าคุณนวล มารดาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าคุณนุ่น (เจ้าคุณวังหลวง) เจ้าคุณคุ้ม (เจ้าคุณวังหน้า) เจ้าคุณต่าย (เจ้าคุณปราสาท) นอกจากเจ้าคุณราชินิกุลแล้ว ยังเรียกผู้ที่มีได้เป็นราชินิกุล เป็นเจ้าคุณ อีก 3 คน คือ เจ้าคุณวัง (เจ้าจอมมารดาตანი ในรัชกาลที่ 1) อิตาเจ้าพระยามหาเสนา บุนนาค) เจ้าคุณพี (เจ้าจอมมารดาสิ ในรัชกาลที่ 2) อิตาเจ้าพระยาศรีธรรมมาธिरาช บัญรอด บุนนาค) และ เจ้าคุณประตุนิ (ท้าวศรีฉวี) รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงยกย่องเจ้าจอมมารดา ราชินิกุลบางข้าง 2 คน เป็นเจ้าคุณ คือ เจ้าคุณจอมมารดาสิลา (อิตา ขวัญนัยนักทอง และคุณตาบุญเกิด) และเรียกผู้ที่สืบสายราชินิกุลลงมาจากเจ้าคุณโตว่าเจ้าคุณทุกคน ดังนั้น ข้าราชการสำนักฝ่ายในสมัยนี้ จึงใช้คำนำหน้าว่า "เจ้าคุณ" เป็นจำนวนมาก

ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริว่า คำเจ้าคุณ ในข้าราชการสำนักฝ่ายในใช้กันจนแน่นเหนียว จึงโปรดให้บัญญัติคำเรียกเจ้าคุณให้เป็นการยุติ คือ กำหนดชั้นเรียกเจ้าคุณราชินิกุลเป็นสามชั้น คือ เจ้าคุณราชินิกุลชั้นที่ 1 เรียกเจ้าคุณพระอัยยิกา เจ้าคุณที่สืบสายต่อจากเจ้าคุณชั้นที่ 1 เป็นเจ้าคุณชั้นที่ 2 เรียกเจ้าคุณพระประพันธวงศ์ ชั้นต่อมา

เรียกเพียงเจ้าคุณ ส่วนผู้ที่เคยได้รับยกย่องเป็นเจ้าคุณแต่เดิม ก็โปรดให้ใช้ต่อไป มิได้ทรงยกเลิก แต่ทรงเพิ่มเติมว่า ต่อจากนี้ไป บุคคลที่จะเรียกว่าเจ้าคุณได้ ต้องได้รับแต่งตั้งจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโดยตรง ในรัชสมัยของพระองค์โปรดแต่งตั้งเจ้าคุณเพิ่ม 6 คน คือ เจ้าคุณแห (เจ้าคุณตำแหน่งใหญ่) เจ้าคุณบุก (เจ้าคุณกลาง) เจ้าคุณหรั่ง (เจ้าคุณน้อย) เจ้าคุณนุ่น (เจ้าคุณตำแหน่งเดิม) เจ้าคุณเป้า และเจ้าคุณเคลี

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดแต่งตั้งเจ้าคุณฝ่ายในเพิ่ม 3 คน คือ เจ้าคุณจอมมารดาสำลี (เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 4) เจ้าคุณจอมมารดาแพ (เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 5) และเจ้าคุณจอมมารดาแอม (เจ้าจอมมารดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเจ้าคุณจอมมารดาแพ ขึ้นเป็น "เจ้าคุณพระประยูรวงศ์" อันนับเป็นเจ้าคุณในราชสำนักฝ่ายในคนสุดท้าย เพราะต่อจากนั้น ก็ได้มีการแต่งตั้งเจ้าคุณของข้าราชการสำนักฝ่ายในอีกต่อไป ส่วนคำเรียกว่าเจ้าคุณของข้าราชการสำนักฝ่ายหน้า ล้นสุดลงเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 เพราะรัฐบาลมีประกาศให้ยกเลิกบรรดาศักดิ์ทั้งหมด

ปัจจุบัน คำว่าเจ้าคุณ คงมิใช่เฉพาะฝ่ายศาสนจักรเท่านั้น โดยใช้เรียกพระสงฆ์ตั้งแต่ชั้นสมเด็จพรราชาคณะลงมาจนถึงพระราชาคณะ ศ.ว.

บรรณานุกรม

ตำราฐานภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. พระสนมเอก. กรุงเทพมหานคร : บัณฑิตการพิมพ์, 2525.

ตำราฐานภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา และ นริศรานุวัตติวงศ์, สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยา. สำนัสมเด็จฯ เล่ม 11, 12, 16, 20. พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา, 2525.

ศิลปากร, กรม. ราชสกุลวงศ์. พระนคร : โรงพิมพ์มหาดไทย, 2507. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเนย อิศรางกูร ณ อยุธยา ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส 1 พฤศจิกายน 2507).

ศิลปากร, กรม. อักษรานุกรมประวัติศาสตร์ไทย อักษร ข ง จ . จงเจริญการพิมพ์, 2533. 438 หน้า. (หน้า 377-378)

